

Het Noord-Nederlandse leesgezelschap in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden

Broedplaats voor nationalisme en/of wereldburgerschap?

ARNOLD LUBBERS

The Northern Dutch book club in the United Kingdom of the Netherlands: breeding ground for nationalism and/or world citizenship?

Researchers have suggested that during the years of the United Kingdom of the Netherlands (1815-1830) nationalism was omnipresent in literature. Immediately after the Belgian secession in 1830, though, Dutch author Van der Hoop jr. claims that a sort of world citizenship had been a dominant theme. To find out whether either books containing ideology were actually being read in those years, this article undertakes an analysis of the literary consumption of voluntary organizations. An examination of books and magazines bought by Northern Dutch book clubs indicates that the acquisitions favoured neither ideology. On the contrary: books containing outspoken ideology seem to have been purposely avoided in favour of recreational reading.

Het is 1832, twee jaar na de Belgische afscheiding, en literator Adriaan van der Hoop jr. blikt terug op de periode waarin Nederland en België één land waren. De afscheiding markeert het startschot van een tijd waarin er sprake is van een plotselinge opleving van vaderlandsliefde in de letteren. ‘Het nationale gevoel nestelde zich in de hoofden van schoolmeesters, dominees en journalisten en dezen droegen in groten getale hun boodschap van het grootse vaderland uit.’¹ Dat is volgens Van der Hoop niet zo vreemd, want in moeilijke tijden ‘dan gevoelt men weder wat de uitdrukking: ik heb een Vaderland! in zich bevat.’² De voorafgaande periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, van 1815 tot 1830, wordt volgens hem echter door iets anders dan vaderlandsliefde gekenmerkt. Het is ‘of eene soort van wereldburgerschap ons meer bezielde dan de heilige zucht voor den grond onzer geboorte.’³

1 Marita Mathijssen, ‘De paradox van het internationale nationalisme in Nederland, 1830-1840’, in: Nele Bemong et al. (red.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum 2010) 51-52.

2 Citaat overgenomen uit: Willem van den Berg, ‘Verbeelding van het vaderland. Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 316. Bron: A. van der Hoop Jr. en L. van den Broek, *Europa en Nederland* (Rotterdam 1832) 8-9.

3 Citaat overgenomen uit: Van den Berg, ‘Verbeelding van het vaderland’, 316. Bron: Van der Hoop Jr. en Van den Broek, *Europa en Nederland*, 8-9.

De constatering van Van der Hoop vindt weinig weerklank in het huidige literair-historisch onderzoek. De periode 1813-1830, waarin na de overwinning op de Fransen Nederland haar onafhankelijkheid herwint en Willem I met zijn natievormende politiek aanvangt, staat bekend als een periode waarin vaderlandsliefde welig tiert. De omwenteling van 1813 opent de sluizen van poëtische erkentelijkheid en golven van afhankelijkheidsbetuigingen aan het geliefkoosde vaderland stromen in de daaropvolgende jaren over het land. De afscheiding van België roept als gezegd vergelijkbare nationalistische sentimenten op. Veel historici suggereren echter dat ook in de tussenliggende periode de vaderlandslievende letteren de harten van de Nederlanders blijven veroveren. 'Voor literatuur was een bijzondere rol weggelegd in het opwekken van nationale gevoelens bij de lezer,' aldus Francien Petiet.⁴ Volgens Lotte Jensen vormt literatuur mogelijk zelfs het belangrijkste middel om in de jaren 1815-1830 een gevoel van onderlinge verbondenheid tussen de Nederlanders te stimuleren. 'Juist de literatuur speelde immers in op het gevoel van de mensen: een gedicht raakte de toehoorders rechtstreeks, een toneelstuk bespeelde de emoties van het publiek en een roman sleepte de lezers mee.'⁵

De vraag is echter of die uitgesproken nationalistische boeken en tijdschriften de gehele periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden op interesse van het publiek kunnen rekenen. Wordt de vaderlandsliefde eigenlijk wel omarmd of zijn de Nederlanders eerder geneigd te kiezen voor drukwerk waarin het wereldburgerschap wordt gepropageerd? De uitspraak van Van der Hoop doet toch immers het laatste vermoeden.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, ligt het voor de hand om de leesgezelschappen uit deze periode te onderzoeken. De leesgezelschappen zijn immers een prominent distributiekanaal van boeken en tijdschriften.⁶ Dat drukwerk fungeert in de vroege negentiende eeuw als een belangrijke manier, zo niet de belangrijkste, om normen en waarden te verspreiden. Ik zal nagaan of er kosmopolitische of nationalistische tendensen in de reglementen en de door leesgezelschappen in deze jaren aangeschafte lectuur zijn te traceren. Als eerste worden de door leesgezelschappen opgestelde wetten bestudeerd om na te gaan of er sprake is van expliciet geformuleerde internationale doelstellingen. Als lakmoesproef wordt er vervolgens nagegaan in hoeverre de titels die prijken op lijsten met uitgesproken vaderlandslievende toneelstukken, poëziebundels en romans zoals Jensen die recentelijk heeft samengesteld,⁷ voorkomen op de lijsten met aangeschafte en verkochte lectuur van een aantal leesgezelschappen. Ten slotte wordt de gekozen lectuur geanalyseerd op mogelijk internationale voorkeuren.

4 Francien Petiet, "Ieder mensch toch is verplicht om zijn vaderland lief te hebben." Het streven naar nationaal geluk in de eerste decennia van de negentiende eeuw', in: Lotte Jensen en Lisa Kuitert (red.), *Geluk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2009) 188.

5 Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*, (Nijmegen 2008) 208.

6 W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988) 106.

7 Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 219-220, 222 en 224.

Ik begin echter met een beknopt overzicht naar de wijze waarop in eerder onderzoek de leesgezelschappen in verband zijn gebracht met zowel nationalisme als kosmopolitisme, om daarna kort iets te zeggen over de sociale context waarbinnen deze gezelschappen functioneren.

Onderzoek naar leesgezelschappen

In de achttiende eeuw hebben leesgezelschappen volgens Piet J. Buijnsters vooral een kosmopolitische doelstelling: ‘Men streeft er in deze profane kringen naar om door collectieve lectuur betere wereldburgers te formeren.’⁸ Leesgezelschappen worden dan gezien als institutionele exponenten van de ‘public sphere’, conceptueel dat gedeelte van de samenleving waarbinnen de publieke opinie tot stand komt. De ontwikkeling van deze ‘public sphere’ – en daarbij krijgen leesgezelschappen impliciet een rol toebedeeld – is gekoppeld aan de verspreiding van verlicht, kosmopolitisch gedachtegoed.⁹

Het ideaal van de veelzijdig ontwikkelde mens die samen met anderen zijn morele kompas ontwikkelt en zich op die manier inzet voor en beweegt in de samenleving, wordt na 1800 steeds vaker gezien als een typisch Nederlandse uitvinding.¹⁰ Deze ontwikkeling moet met name ten goede komen aan het algemeen welzijn van de nationale samenleving, een boodschap die ook in leesgezelschappen sterk weerklank vindt. Vaderlandslievend nationalisme en een internationale, wereldburgerlijke toekomstvisie zijn echter niet geheel los van elkaar te beschouwen. Marita Mathijssen heeft er recentelijk verhelderend op gewezen dat het nationalisme dat ‘in het begin van de negentiende eeuw als een vulkaan uitgebarsten is en zijn as over alles laat neerdalen, ontstaat vanuit een internationale visie.’¹¹ De grondgedachte is dus, dat men alleen een goede vaderlander kan zijn, als men de kwaliteit van producten en verworvenheden van eigen bodem bepaalt vanuit een set internationale normen en waarden. Dit denkpatroon werkt ook door in de productie van lectuur. Het toneel, de poëzie en de romans van schrijvers van over de grenzen moeten als voorbeeld worden bestudeerd, zodat de eigen nationale literatuur meer oorspronkelijke, voortreffelijke werken zal voortbrengen.

Toch ligt in het onderzoek naar vroeg negentiende-eeuwse genootschappen de nadruk op de rol van het opkomend natie-besef. De grote diversiteit aan burgerlijke initiatieven is door Jan Bank en Joep Leerssen gekenschetst als broedplaats van het nieuwe saamhorigheidsgevoel en van het nieuwe na-

8 P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 188.

9 Michael Scrivener, *The Cosmopolitan Ideal in the Age of Revolution and Reaction, 1776-1832* (London 2007) 8.

10 G.J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* (Den Haag 1997) 73.

11 Mathijssen, ‘De paradox van het internationale nationalisme in Nederland’, 49.

tiebewustzijn in de negentiende eeuw.¹² Er wordt verondersteld dat de leesgezelschappen de kenmerken dragen van typisch burgerlijke initiatieven, en dat de leden van leesgezelschappen vermoedelijk een gemeenschappelijke culturele oriëntatie en beschavingsideaal hebben.¹³ Inderdaad is het leesgezelschap het succesvolste type genootschap van rond 1800. Leerssen wijst erop dat in leesgezelschappen de producten van en over de nationale cultuur worden verspreid. Hij beschouwt net als Jensen en Petiet de vaderlandslievende literatuur als stimulerend voor een nationale eenheid.¹⁴ Taal wordt gezien als bindmiddel van de natie en Nederlandse schrijvers en dichters met terugwerkende kracht als erflaters van een nationale cultuur.¹⁵ Leesgezelschappen zijn vanuit dat perspectief faciliterend voor de cultivatie van een collectieve, nationale identiteit.¹⁶

Ten slotte wordt er in het onderzoek vaak op gewezen dat wat hun lectuurkeuze betreft, de leesgezelschappen gedurende de negentiende eeuw een ontwikkeling laten zien die te typeren is als een verschuiving van 'nut' naar 'genoegen'. Waar voor 1800 de nadruk had gelegen op algemeen-wetenschappelijke lectuur met nuttige kennis, worden gedurende de negentiende eeuw steeds meer romans gelezen, een genre dat in toenemende mate een vorm van ontspanningslectuur wordt,¹⁷ maar dat in de decennia na 1800 nog wél aansluit bij de burgerlijk-zedenkundige traditie van de Verlichting die appelleert aan Nederlandse waarden en het nationale karakter. Het genre is in didactisch opzicht dus niet te diskwalificeren.¹⁸ De ideologische doelstelling dat de burger zich moest ontwikkelen door middel van 'nuttige' lectuur, lijkt desondanks een minder prominente rol te gaan spelen in de loop van de negentiende eeuw. Hoewel leesgezelschappen steeds minder van belang blijken voor de verspreiding van nuttige kennis, blijven ze ook in de tweede helft van de negentiende eeuw in groten getale bestaan. Als specifiek distributiekanaal zijn ze waarschijnlijk nog steeds de goedkoopste manier om aan boeken te komen.¹⁹

Sociale samenstelling en functie van leesgezelschappen

Leesgezelschappen zijn veelal kleinschalige, vrijwillige verenigingen, waarin doorgaans tussen de twintig en vijftig leden geld bij elkaar leggen om geza-

12 Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006), 170; J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) 41.

13 Boudien de Vries, 'Lezende burgers. Cultuuridealen en leespraktijk in burgerlijke kringen in de negentiende eeuw', in: *Groniek. Historisch tijdschrift* 40 (2007) 176 bis, 55.

14 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 170.

15 Bank, *Het roemrijk vaderland*, 20.

16 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 170.

17 De Vries, 'Lezende burgers', 53.

18 J.J. Kloek, *Een begrensde vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* (Amsterdam 1997) 14.

19 Berry Dongelmans en Boudien de Vries, 'Het zoeklicht op de lezere. Bronnen voor het onderzoek naar negentiende-eeuwse leescultuur', in: *De negentiende eeuw* 25 (2001), 85.

menlijk gekozen boeken en tijdschriften aan te schaffen, deze daarna volgens een vooraf vastgestelde volgorde langs alle leden te laten circuleren en deze ten slotte jaarlijks onderling te verkopen op een besloten veiling. Er bestaat een aanzienlijke diversiteit aan leesgezelschappen en vergelijkbare soorten leesinstituties.²⁰

Contemporaine bronnen bevatten aanwijzingen dat in leesgezelschappen winkeliers en overige kleine zelfstandigen actief zijn.²¹ Toch lijken de meeste leden afkomstig te zijn uit de semi-intellectuele kringen, zoals kunstenaars, onderwijzers, advocaten, maar ook gegoede kooplieden. Ook betrekken leesgezelschappen hun leden uit kringen met een hogere sociale status, zoals hoogleraren en hoge ambtenaren.²² Over het algemeen zijn het dus mensen uit de middenklassen die een leesgezelschap oprichten of zich daarbij aansluiten met als doel om kennis op te doen van wetenschap en literatuur en om het gemoed te verfijnen.

Hoewel de meeste leden van leesgezelschappen tussen 1815 en 1830 uit de hogere, semi-intellectuele en nijvere kringen van de middenklassen afkomstig zijn, zijn er ook sporen van leden uit lagere klassen, zoals een voerman en een dagloner. Dit houdt mogelijk verband met de toegenomen toegankelijkheid van drukwerk voor de plattelandsbevolking. In het leesgezelschap van Groningse dorp Leens zitten de voerman en de dagloner zelfs in hetzelfde leesgezelschap als herenboeren en een horlogier. Bij hen lijkt sociale afkomst dus minder sterk een rol van belang te spelen. Dit onderschrijft het door eerdere onderzoekers geuite vermoeden dat leesgezelschappen in kleine plaatsen breder rekruteren.²³ Bij hoge uitzondering zijn er ook leesgezelschappen in de hogere klassen van de maatschappij te traceren, waarin exclusiviteit wel is gewaarborgd. In Den Haag zijn bijvoorbeeld de lijfarts van Koning Willem I en minister van Justitie Cornelis Felix van Maanen bij leesgezelschap 'De Eendragt' aangesloten.²⁴

Door zich aan te sluiten bij een leesgezelschap, zo is de gedachte, kan men een deugdzaam burgerlijk leven leiden. Daar leren (proto)burgers zich dan waardig gedragen, dankzij vanzelfsprekende morele normen en waarden, zonder zich klakkeloos te schikken naar van bovenaf opgelegde leefregels. Uitwisseling van ideeën en gesprekken leiden tot gedeelde opvattingen en idealen, waardoor de natuurlijke harmonie waartoe de mens voorbestemd is, tot stand

20 Er bestaat vooralsnog geen consensus in de (inter)nationale historiografie over de terminologie van verschillende vormen leesgezelschappen. Vergelijk bijvoorbeeld: Dongelmans en De Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres', 87 en Marita Mathijssen, 'Lezen in het verleden', in: *Nederlandse literatuur in de romantiek. 1820-1880* (Nijmegen 2004) 160.

21 Hannie van Goinga, 'Alom te bekomen'. *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, (proefschrift Universiteit van Amsterdam 1999) 298.

22 Peter van Zonneveld, 'Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci', in: J.A.A.M. Biemans e.a. (red.), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden 1983) 349-350.

23 De Vries, 'Lezende burgers', 56; zie ook het recent gepubliceerde: Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011).

24 Over het leesgezelschap in Leens: Arnold Lubbers, 'Lezen in Leens tussen 1815 en 1830. Over boeken en hun lezers tussen verlichting en vaderlandsliefde', in: *De Boekenwereld* 26 (2010) 5, 288. Over het leesgezelschap in Den Haag is een artikel in voorbereiding.

komt.²⁵ Leesgezelschappen zijn exponenten van verlichte beschavingsidealen, wat resulteert in de niet-hiërarchische structuur van de organisaties, de theoretische gelijkheid van de leden en de verkiesbaarheid van alle leden voor bestuursfuncties in het gezelschap.²⁶ Verder worden de verenigingen, tezamen met andere vormen van genootschappelijkheid of sociabiliteit, gezien als een stuwende kracht achter de emancipatie van middenklassen in de eerste helft van de negentiende eeuw.²⁷

Literatuur wordt in de loop van de achttiende eeuw het medium bij uitstek om dit nieuwe burgerideaal uit te dragen. De relatieve toegankelijkheid van drukwerk zorgt ervoor dat in beginsel geen lezer buitengesloten blijft.²⁸ Dit heeft mede tot gevolg dat het burgerschap in toenemende mate na 1800 niet langer beperkt blijft tot een stedelijke context, maar ook binnen het bereik van de plattelandsbevolking komt.²⁹ Toch blijft de behoefte onder de burgers om zich te onderscheiden van andere groepen, zowel met een hogere als een lagere status. Dit doet men niet alleen door kleding en taalgebruik, maar ook door wat men leest.³⁰ In leesgezelschappen leidt dit principe tot ballotagesystemen. Hoewel leesgezelschappen volgens hun reglementen vrijwel nooit iemand buiten sluiten, zorgen de ballotagesystemen er in de praktijk voor dat de samenstelling van de verenigingen doorgaans beperkt blijft tot een weinig diverse sociale groep en worden vrouwen slechts bij uitzondering toegelaten als lid. Religie en politieke voorkeur lijken geen rol te spelen in de besluitvorming.

Uitzonderingen zoals 'De Eendragt' daargelaten, is het leesgezelschap over het algemeen met recht een vorm van burgerlijk initiatief te noemen. Als we de voorgaande redematies volgen, zou het aannemelijk zijn dat de leden hoofdzakelijk nuttige lectuur aanschaffen die in de kern nationaal is. In wat volgt, zal gepeild worden of dit ook blijkt uit de reglementen en het aanschafbeleid van de genootschappen.

Wetten en reglementen

De leden van leesgezelschappen ordenen hun genootschappelijke praktijk met behulp van uitgebreide pakketten wetten en reglementen.³¹ Deze hebben niet

25 Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 'De verlichte burger', in: Joost Kloek en Karin Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 157-158.

26 Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 373-375.

27 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Lezersrevolutie of literaire socialisatie?', in: J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschap. Handelingen van het eenerveertigste filologencongres* (Tilburg 1993) 211-224.

28 Kloek en Mijnhardt, 'De verlichte burger', 162-163.

29 Ibidem, 168.

30 Ido de Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting', in: Joost Kloek en Karin Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 238.

31 De wetten en reglementen komen uitgebreid aan bod in: Arnold Lubbers, "'Weinig meer dan hun

alleen hun weerslag op de sociale samenstelling van de leesgezelschappen, maar ook op de thematiek van de aan te schaffen lectuur. Het is goed mogelijk dat de leden van leesgezelschappen zich expliciet ten doel stellen om vaderlandsliefde te bevorderen of het wereldburgerschap na te streven. In hoeverre vinden we hiervoor eenduidige aanwijzingen in de gehanteerde wetten en reglementen?

Dankzij specifieke bepalingen wordt in de leesgezelschappen die het licht zien na 1800 een traditie van neutraliteit – vermoedelijk uit zelfbehoud – opnieuw leven ingeblazen. Tot 1787 bestaan genootschappen nog uit een bonte mengeling van notoir patriottische of uitermate prinsgezinde personen.³² Maar nadien zorgen meningsverschillen tot een periode van neergang in de genootschappelijke wereld. Om alsnog levensvatbare genootschappen te vormen, wordt zelfcensuur toegepast als noodzakelijke overlevingsstrategie.³³ In de periode na het verslaan van Napoleon en de relatieve rust in Europa, waarin vanuit overheidswege een politiek van vergeven en vergeten wordt gevoerd, is het aannemelijk dat ook in de burgerlijke samenleving de vredelievende roep klinkt en dat daarom ook in leesgezelschappen wordt getracht conflicten te vermijden.

De wetten en reglementen van Noord-Nederlandse leesgezelschappen, die actief zijn in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, bieden hier aanknopingspunten voor. In het Groningse dorp Grijskerk wordt bijvoorbeeld in 1823 bepaald dat in het leesgezelschap ‘geen boeken mogen gelezen worden welke aanleiding tot twist of oneenigheid kunnen geven; noch dogmatike, periodike of geneeskundige geschriften. In het algemeen zullen zulke werken gelezen worden welke voor de behoeften en omstandigheden der Leden het meest passende zijn.’³⁴ In het Zeeuwse IJzendijke gaan ze nog verder om discussies te voorkomen. Een wet uit 1807, die tussen 1815 en 1830 door nieuwe leden moet worden ondertekend, bepaalt dat ‘Niemand der Leden zal gedurende de Vergadering mogen spreken dan over zaken betreffende de Vergadering’, waarbij een overtreding van deze regel wordt beboet met twee stuivers.³⁵ Het Gorinchemse ‘Oefening Baart Verlichting’ bepaalt bij de oprichting in 1824 dat in door leden te houden verhandelingen en bijdragen, men ‘geenszins Godsdienstige of Staatkundige geschilpunten mogen behandelen of aanvoeren.’³⁶ In Den Bosch treft men in 1821 direct maatregelen als een boek volgens de beoordelaars ‘beschimpingen op den Roomsche Catholijken Godsdienst’ bevat. Het lid dat het boek heeft voorgesteld, wordt verplicht het boek van het leesgezel-

naam.’ Nieuwe inzichten over vroeg negentiende-eeuwse Noord-Nederlandse leesgezelschappen’, in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 (2011) 170-189.

32 C.B.F. Singeling, ‘Van eendracht naar broederschap. Literaire genootschappelijkheid en 1787’, in: S.Th.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen (red.), 1787. *De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 172.

33 G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 186-187.

34 Groninger Archieven 461; 1. Reglementen.

35 Zeeuws Archief 234.1; 407. Notulen.

36 Regionaal Archief Gorinchem 142; 1. Notulen.

schap over te nemen tegen de nieuwprijs.³⁷ Ook in Makkum wenst men bij de oprichting in 1816 religieuze onenigheid te voorkomen: ‘Geene boeken zullen worden aangenomen welke handelen over onderwerpen, die tusschen de onderscheidene Christelijke gezindheden in geschil staan. Dit laat zich mede toepassen op politieke geschillen.’³⁸

De wetten en reglementen van de Noord-Nederlandse leesgezelschappen lijken te waken voor religieuze en politieke thematiek, aangezien dit tot onderlinge twist kan leiden. Wat dat betreft sluiten de bepalingen van Noord-Nederlandse leesgezelschappen aan bij de algemene ideologische stemming in Nederlandse literatuurproductie. Hoewel in de literatuur van de eerste helft van de negentiende eeuw wel wordt verwezen naar zeventiende-eeuwse partijtwisten, als allegorie voor stellingnames in het heden,³⁹ dient een herhaling van zulke onenigheid toch vooral voorkomen te worden. ‘Het vaderlands verleden moest – hoe moeilijk en delicaat ook – de nieuwe staatseenheid gaan schragen; verdeeldheid moest vermeden worden.’⁴⁰ Een vergelijkbare mentaliteit blijkt uit de politieke reactie op bepaalde literatuur.⁴¹ Zo zijn het uitblijven van censuur op en vervolging van Bilderdijk, verklaard tegenstander van verlichte invloed op het bewind van de koning, en Isaac da Costa, schrijver van het felle anti-verlichtingsgeschrift *Bezwaren tegen de geest van de eeuw* uit 1823, vanuit die visie uitgelegd als een vorm van gestuurde matiging van contemporaine ‘partijtwisten’ vanuit de overheid.

Doordat in leesgezelschappen op democratische wijze de aan te schaffen boeken worden gekozen, spreekt in de collectieve voorkeur consensus door. Er is door Gert-Jan Johannes op gewezen dat leesgezelschappen daardoor mogelijk een nivellerend effect op het aanbod van boeken hebben gehad. Niet alleen in kwantitatief opzicht, maar ook in kwalitatieve zin. Er wordt gemikt op de middelmaat: publicaties met ideeën die de goede moraal of gedeelde zeden aantasten worden immers geweerd om het risico van onenigheid te vermijden.⁴² Als uitgevers en boekhandelaren in deze periode tegemoet zijn gekomen aan deze specifieke vraag vanuit leesgezelschappen, dan is het goed denkbaar dat de Nederlandse lectuurproductie en daaraan gekoppelde -consumptie in de vroege negentiende eeuw veel minder zijn gestuurd door de vraag naar lectuur met hoge idealen als nationalisme en kosmopolitisme, maar veel meer door

37 Stadsarchief 's-Hertogenbosch 151; 1. Notulenboek.

38 Tresoor 98; 290. Reglement.

39 Jensen, *De verbeerlijking van het verleden*, 35.

40 Ibidem, 61.

41 Vgl. over de ideologische stemming in het land Remieg Aerts, ‘Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848’, in: R. Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 46; P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwewenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*, (Hilversum 2000) 39; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar nieuwe moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 531; Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004); Matthijs Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009).

42 Johannes, *De lof der aalbessen*, 59.

economische principes, hoewel in de basis voortvloeiend uit het streven naar harmonie dat in leesgezelschappen besloten ligt.

Geen leesgezelschap heeft als uitgesproken doel om vaderlandsliefde te bevorderen; geen enkel leesgezelschap expliciteert dat het betere wereldburgers wil creëren. Toch lijkt de roep om consensus hier vooral debet aan, aangezien de leden van leesgezelschappen in hun wetten nergens nadrukkelijk vaderlandsliefde of het wereldburgerschap onder de te vermijden onderwerpen scharen. Wellicht kan de aangeschafte lectuur meer helderheid verschaffen over mogelijke voorkeuren voor en de verhouding tussen deze idealen?

Vrienden des vaderlands?

Op basis van de perspectieven die onder andere Bank en Leerssen bieden, is de verwachting gerechtvaardigd dat in Noord-Nederlandse leesgezelschappen tussen 1815 en 1830 sprake zal zijn van een nadrukkelijke voorkeur voor lectuur met vaderlandslievende thematiek. Houdt deze verwachting stand, nu is vastgesteld dat de wetten en reglementen van de Noord-Nederlandse leesgezelschappen verhinderen dat lectuur met expliciete ideologieën wordt aangeschaft? In hoeverre bestaat het door leesgezelschappen aangeschafte corpus uit lectuur met nadrukkelijk vaderlandslievende of nationalistische thematiek?

Als lakmoesproef is gekozen voor een verzameling lectuur met nadrukkelijke nationale thematiek: 31 toneelstukken (1810-1829), 12 poëziebundels (1810-1829) en 17 romans (1809-1830), met vaderlands-historische helden. Zijn deze aangeschaft door leesgezelschappen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en hoe verhoudt de aangeschafte hoeveelheid zich tot het totale corpus aangeschafte lectuur? Er zijn zes leesgezelschappen geselecteerd, waarvan het corpus is geanalyseerd: drie leesgezelschappen uit één stad, Dordrecht, te weten het 'Eerste Leesgezelschap',⁴³ 'Utile et Jucundum',⁴⁴ en het leesgezelschap van de Ring Dordrecht van de classis Dordrecht van de Nederlandse Hervormde gemeente;⁴⁵ twee leesgezelschappen uit dorpen, namelijk het leesgezelschap van het Groningse Leens en 'Daar Vrede Bloeid Ook Vriendschap Groeid' uit het Zeeuwse Cadzand;⁴⁶ ten slotte een leesgezelschap met leden met een hogere sociale positie: 'De Eendragt' uit Den Haag.⁴⁷

In Leens schaffen de leden de volgende vaderlands-historische lectuur aan: *De Hollandsche natie* van Helmers uit 1812, *De laatste zeetogt van den admiraal de Ruiter* van Loosjes uit 1812, *Het leven van Hillegonda Buisman* van Loosjes uit 1814, *Frans Naerebout* van Nierstrasz uit 1826 en *De hut aan de grenzen* van Bok eveneens uit 1826. In totaal dus vijf boeken, waarbij het

43 Stadsarchief Dordrecht 47;8. Notulen.

44 Stadsarchief Dordrecht 362;1. Notulen.

45 Stadsarchief Dordrecht 274;1. Notulen.

46 Groninger Archieven 463;2. Register; Zeeuws Archief 423;10. Notulen.

47 Haags Gemeentearchief 0049-01;1. Minuten van notulen.

opvalt dat drie daarvan in de beginjaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zijn aangeschaft en de overige twee tegen het einde van de periode. Afgezet tegen het totale aantal aangeschafte boeken en tijdschriften in deze periode, 371, is het iets meer dan 1%.

De Zeeuwen in Cadzand schaffen voor hun leesgezelschap minder lectuur van de lijsten aan: *De laatste zeetogt van den admiraal de Ruiter* van Loosjes uit 1812 en *Het leven van Hillegonda Buisman* van Loosjes uit 1814. Beide boeken zijn aangeschaft in de beginjaren van het nieuwe koninkrijk. Ze zijn samen goed voor net iets meer dan 1% van het totale aantal van 155 aangeschafte boeken en tijdschriften. Verder valt op dat ze *Het leven van Maurits Lijnslager* van Loosjes uit 1808 pas na 1815 aanschaffen.

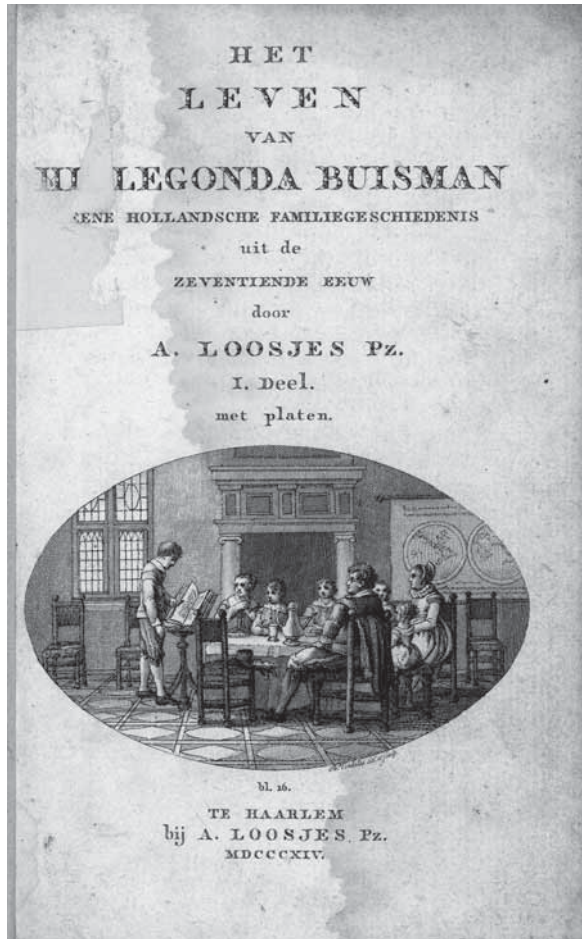
Bij het leesgezelschap van de Ring Dordrecht wordt geen lectuur gekocht die op de lijsten voorkomt. Er worden desondanks 134 drukwerken aangeschaft. De leden van het Dordtse 'Eerste Leesgezelschap' doen dit wel: *De admiraal De Ruiter te Napels* van Westerman uit 1815 en *Het leven van Johannes Wouter Blommesteyn* van Loosjes uit 1816. Deze twee titels stammen beide uit de beginjaren van het koninkrijk, maar maken nog geen 1% uit het totaal aantal aangeschafte werken van 208. In Dordrecht worden bij 'Utile et Jucundum' ten slotte aangeschaft: *Montigni* van Klijn uit 1821 en *De heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruyster* van dezelfde auteur uit 1823. Deze twee werken worden halverwege de periode 1815-1830 gepubliceerd. De leden van 'Utile et Jucundum' kopen in totaal in deze periode 330 boeken en tijdschriften. De vaderlandslievende lectuur is nog geen 1%. Verder valt op dat ze het fel orthodoxe, anti-revolutionaire *Krekelzangen* van de Oranjegezinde Bilderdijk aanschaffen.

Ten slotte besluiten de leden van 'De Eendragt' uit Den Haag de volgende titels te kopen: *Het leven van Robert Hellemans* van Loosjes uit 1815, *Het leven van Johannes Wouter Blommesteyn* van Loosjes uit 1816, *De heldendood van Michiel Adriaanszoon de Ruyster* van Klijn uit 1823 en *Emilia van Rozenheim* van Van Meerten-Schilperoort uit 1828. Twee van de boeken zijn in het beginjaar van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gepubliceerd, één boek ziet halverwege het licht en het laatste boek tegen het einde van de periode. In totaal schaffen de leden 822 boeken en tijdschriften aan, waarvan 416 in het Nederlands en 406 in het Frans. De lectuur van de lijsten betreft dus bijna 1% van het totale aantal Nederlandse titels. Hoewel de leden van 'De Eendragt' aantoonbaar uit hogere sociale kringen komen dan de leden van de andere leesgezelschappen – er is evident sprake van sociale differentiatie – blijkt hun leeturaanschaf wat betreft expliciet vaderlands-historische thematiek met deze verenigingen overeen te komen. Van leeturaifferentiatie is dus geen sprake: ook in Den Haag betreft dit corpus nog geen procentpunt.

Willem van den Berg vraagt zich af of de model-vaderlander Loosjes met zijn onkreukbare deugd de tijdgenoten wel heeft aangesproken.⁴⁸ Op basis van de aangeschafte lectuur uit het corpus van Jensen kan hier gematigd positief ant-

48 Van den Berg, 'Verbeelding van het vaderland', 313.

Afb. 1 In Noord-Nederlandse leesgezelschappen is van de vaderlands-historische lectuur vooral het werk van Adriaan Loosjes populair, zoals Het leven van Hillegonda Buisman uit 1814. Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam: UBM 1702 H 28-31.

woord op worden gegeven. Ondanks dat het procentueel maar een buitengewoon klein deel van het totale aanbod aan lectuur uitmaakte, zijn de boeken van Loosjes goed voor zes van de vijftien expliciet vaderlands-historische werken.

Op basis van het boekenbezit van de bestudeerde leesgezelschappen blijkt duidelijk dat ze – anders dan door onderzoekers als Leerssen is verondersteld – in elk geval voor de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden nauwelijks als broedplaatsen voor fel nationalisme kunnen worden gekenmerkt. Die conclusie lijkt ook staande te houden als we het corpus verbreden tot titels die op de een of andere manier een nationale thematiek bevatten, omdat ze Nederlandse geschiedenis, geografie, letterkunde of romansettings bevatten.

Zelfs met deze ruimere definitie, waar we titels als *Geschiedenis der staatsomwenteling in Nederland* van Bosscha en *De Overijsselsche predikantsdochter* van De Wakker van Zon kunnen meerekenen, dan bevat nog steeds slechts

15% van het totale aantal boeken dat door het leesgezelschap in Leens is aangeschaft nationale thematiek.⁴⁹ Met een verruimde definitie is voor de drie leesgezelschappen uit Dordrecht vastgesteld dat bij het leesgezelschap ‘Utile et Jucundum’ de meeste boeken worden aangeschaft met nationale thematiek, zoals *Lauwerkroon voor de Nederlandsche zeehelden* van Loosjes, *Wilhelmina Noordkerk* van Mastenbroek en *Over het herstel en de invoering van de Nederlandsche taal* van Visscher. Deze boeken zijn verspreid over de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden gekocht. Wat verder opvalt, is dat van de 24 titels met nationale thematiek die de leden van het ‘Eerste Leesgezelschap’ aanschaffen, maar liefst veertien zijn gelezen in 1815 en 1816, zoals *Verhaal der jongstleden omwenteling in Holland* van Chad en *Zegezang op de overwinning van den achttienden van zomermaand 1815* van Van Maarseveen. De aanschaf van deze soort lectuur neemt in de jaren daarna af.⁵⁰

De meeste vaderlands-historische lectuur uit het corpus van Jensen die door leesgezelschappen is aangeschaft, is gekocht in de begin- of eindjaren van de periode 1815-1830. Hoewel haar lijsten boeken bevatten uit de hele periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, lijken de leden van leesgezelschappen enkel vlak na de bevrijding van de Fransen en in de periode voorafgaand aan de Belgische afscheiding, interesse te tonen voor deze lectuur. Bij het hanteren van de ruimere definitie van nationale lectuur, valt op dat er sprake is van een opvallende piek in aangeschafte lectuur met nationale thematiek bij het ‘Eerste Leesgezelschap’ in Dordrecht in de jaren 1814 en 1815. Het lijkt er dus op dat het door Van der Hoop aangehaalde ‘ik heb een Vaderland!’ inderdaad slechts wordt omarmd in jaren waarin de natie geweld wordt aangedaan. Dit komt overeen met de ontwikkeling van toenemende waardering voor nationale letterkunde in de jaren 1810-1814 en rond 1830 zoals Mathijsen die schetst.⁵¹

Dat nog vóór de Belgische afscheiding boeken zijn aangeschaft met vaderlands-historische helden, is mogelijk te wijten aan de werkwijze van Nederlandse uitgeverij en boekhandelaren. Wellicht inspelend op voor tijdgenoten waarneembare vaderlandslievende oprispingen in het noorden, in navolging van de toenemende onrust in het Zuiden, richt Johannes van der Hey zich in een wervende advertentie tot leesgezelschappen, daarbij een beroep doend op hun vaderlandsliefde:

Ziet daar, Landgenooten! u de gelegenheid aangeboden, om u een echt Vaderlandsch Tijdschrift aan te schaffen; gij, die de vermogens bezit, om met vrucht de pen te bewandelen, weigert uwe bijdragen niet tot bevordering der beste zaak; en gij, die alleen, in uren van uitspanning, in het lezen nut en vermaak zoekt, teekent, het zij in leesgezelschappen vereenigd, of wel voor u in het bijzonder, op *de Vriend des Vaderlands* in (hetgeen telkens slechts voor één jaargang geschiedt), en

49 Lubbers, ‘Lezen in Leens’, 293.

50 Arnold Lubbers, “Werken van Kunst & Smaak”. De lectuurconsumptie van Dordtse leesgezelschappen tussen 1815 en 1830, in: Rik Vosters en Janneke Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I*, (Brussel te verschijnen in 2011).

51 Mathijsen, ‘De paradox van het internationale nationalisme in Nederland’, 51.

houdt u verzekerd, dat alle krachten zullen ingespannen worden, om u genoeg te geven en *Nederlands* belangen te bevorderen.⁵²

Ondanks de uitermate lage percentages vaderlands-historische lectuur in het totale corpus boeken en tijdschriften van Noord-Nederlandse leesgezelschappen tussen 1815 en 1830, is het niet met een absolute zekerheid te stellen in welke mate vaderlandslievende interesse de lectuuraanschaf in leesgezelschappen kleurt. Vanwege het omvangrijke corpus lectuur is het voor één onderzoeker in korte tijd niet mogelijk om van alle titels de thematiek uitvoerig te analyseren. Op basis van een titelanalyse kan evenwel tot een aannemelijke schatting worden gekomen en dit heeft voor zowel de casus Leens als de casus Dordrecht aangetoond dat er – ondanks hogere percentages van het totale corpus lectuur – van een uitgesproken voorkeur nog steeds geen sprake is. Dat een titelanalyse overigens resultaten met omissies oplevert, bewijst een titel als *Het heidensche Bosch, of het gestolen kind* van Bok. Het is wel opgenomen in de lijst van Jensen, maar zou op basis van zijn titel geen nationale inhoud doen vermoeden.

Is het nu zo verwonderlijk dat er weinig vaderlandslievend wordt gelezen? Voor wat betreft romans bijvoorbeeld niet. De vaderlands-historische roman bijvoorbeeld komt pas later tot bloei: in de jaren 1835-1842 is er uiteindelijk sprake van een heuse piek.⁵³ Bovendien is de romanproductie in Nederland beperkt: tussen 1815 en 1830 brengen uitgevers jaarlijks slechts tussen de twintig en vijfendertig Nederlandstalige (oorspronkelijk Nederlandse én vertaalde) romans op de markt.⁵⁴ Of moet de oorzaak toch gezocht worden in een voorkeur voor wereldburgerlijker thematiek?

‘Eene soort van wereldburgerschap’?

Een mogelijke verklaring voor de lage frequentie van nadrukkelijk vaderlandslievende lectuur zou kunnen zijn dat leden van leesgezelschappen zichzelf beschouwen als wereldburgers. In die visie is er voor expliciete vaderlandsliefde wellicht geen plaats. Zou Van der Hoop in 1832 dan gelijk hebben met zijn stelling dat de heilige zucht voor de geboortegrond plaats heeft gemaakt voor een soort van wereldburgerschap? Afgaande op de constatering van Buijsters dat in leesgezelschappen men ernaar streeft om door collectieve betere wereldburgers te formeren en de koppeling die wordt gemaakt tussen leesgezelschappen en de verspreiding van kosmopolitische ideeën, is zo’n aanname gerechtvaardigd. De vraag is dus in hoeverre de door leesgezelschappen aange-

52 *Berigt wegens de uitgaaf van een nieuw tijdschrift onder de naam van de Vriend des Vaderlands*, 8; bedrijfsdocumentatie J. van der Hey, PP 652: 11, UB UvA.

53 Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 209.

54 Toos Streng, ‘Een kwestie van vraag en aanbod. Lezers en kopers van romans in Nederland, 1790-1899’, in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 18 (2011), 70.

schafte lectuur gekozen is vanuit een welbewuste interesse voor het ideaal van wereldburgerschap?

Als we de definitie van wereldburgerschap ruim interpreteren als een open, geïnteresseerde houding voor andere landen en culturen, dan kan een hoog percentage vertaalde lectuur erop wijzen dat men internationaal gedachtegoed of buitenlandse thematiek in ieder geval niet schuwt. Uit de lijsten van aangekochte en jaarlijks geveilde boeken en tijdschriften van Noord-Nederlandse leesgezelschappen, blijkt dat het totale corpus veel vertaalde werken bevat, voornamelijk oorspronkelijk Duits, Frans en Engels werk. In Leens is dit percentage 49%, in Cadzand 39%, bij het Dordtse 'Eerste Leesgezelschap' 45%, bij 'Utile et Jucundum' 53%, maar bij het leesgezelschap van de Ring Dordrecht slechts 12% en in Den Haag 27%. Het lage percentage van het leesgezelschap van de Ring Dordrecht kan worden verklaard door de afwijkende doelstellingen van deze vereniging: het is een leesgezelschap gelieerd aan de Nederlandse Hervormde gemeente en in hun lectuur aanbod domineren theologische werken. Klaarblijkelijk schaft men deze aan in het Nederlands. Het lage percentage van vertaalde lectuur bij 'De Eendragt' kan worden verklaard door het feit dat bijna de helft van alle boeken die zij aanschaffen Franstalig is. De behoefte aan vertalingen uit het Frans wordt hiermee teruggedrongen en het is goed denkbaar dat bepaalde vertalingen uit het Duits of het Engels, reeds in een Franse vertaling zijn aangeschaft.

Een hoge mate van aanschaf van vertalingen wijst natuurlijk niet direct op een duidelijke omarming van het wereldburgerschap. Tijdgenoten brengen het lezen van vertalingen echter wel in direct verband met een gebrek aan vaderlandsliefde. De hoge aanschaf van vertalingen kan rekenen op kritiek in de contemporaine tijdschriften. Men spreekt van een vertaalwoede. Nederlandse auteurs zijn in die visie te gemakzuchtig om zelf iets te schrijven en Nederlandse lezers leggen bovendien vanwege decadentie geen voorkeur aan de dag voor degelijke, vaderlandse kost.⁵⁵ Een keuze voor vertalingen betekent weinig meer dan culturele onderworpenheid en een misplaatst gebrek aan eigenwaarde.⁵⁶ De kritiek op vertalingen heeft na 1800 duidelijk een nationalistisch tintje.⁵⁷ De typering van Van der Hoop over de periode 1815-1830 lijkt vooral in deze richting te moeten worden gezocht. Ook hij ziet immers een gebrek aan vaderlandsliefde. Maar hij gaat nog verder en constateert dat er sprake is van een soort van wereldburgerschap. Zou hij het laatste beschouwen als gevolg van het eerste?

Als er wordt gelet op categorieën lectuur, dan betreffen de meeste gekochte boeken in leesgezelschappen tussen 1815 en 1830 'romans en verhalenbundels' en 'geografie en reisbeschrijvingen'. Met name als er sprake is van de laatste ca-

55 Johannes, *De lof der aalbessen*, 64.

56 Johan Heilbron, 'Nederlandse vertalingen wereldwijd. Kleine landen en culturele mondialisering', in: Johan Heilbron, Wouter de Nooy en Wilma Tichelaar (red.), *Waar in een klein land. Nederlandse cultuur in internationaal verband* (Amsterdam 1995) 217.

57 Luc Korpel, *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag 1993) 8.

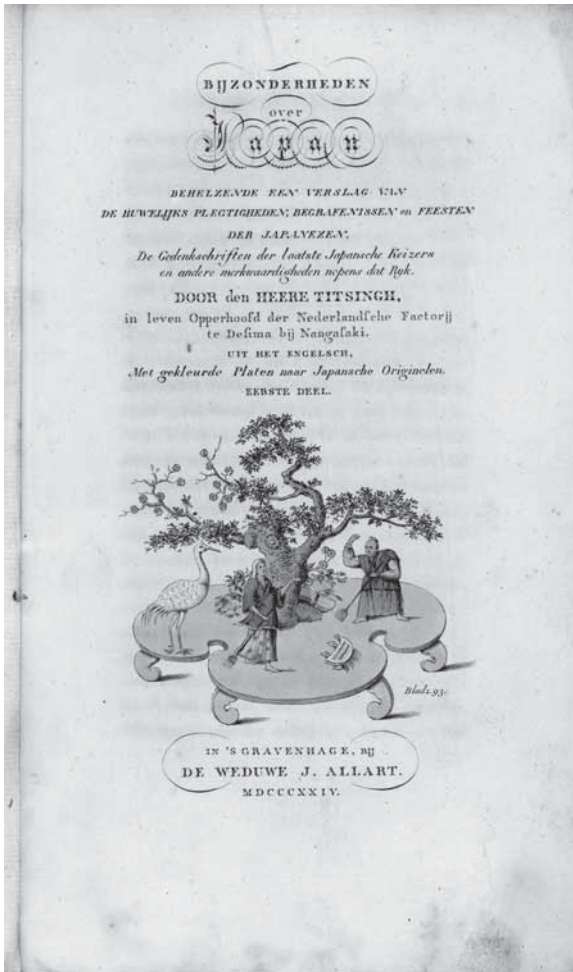
tegorie, dan is de interesse in andere landen en culturen evident. Een hoog percentage boeken uit deze categorie, waarin informatie over zeden en gewoonten, flora en fauna en allerlei beschouwingen over de volken en culturen van andere landen is opgenomen, kan wijzen op een wereldburgerlijke interesse. In Leens betreft dit percentage 32%. De reisverhalen en geografische werken omvatten in Cadzand, bij het 'Eerste Leesgezelschap' en 'Utile et Jucundum' respectievelijk 13%, 17% en 14%. Een duidelijk afwijkend percentage vinden we bij het leesgezelschap van de Ring Dordrecht. De leden daarvan besteden hun geld klaarblijkelijk aan andere soorten lectuur, want reisverhalen en geografische werken zijn daar nog geen 1% van het totale aanbod. De Haagse leden van 'De Eendragt' ruimen voor reisverhalen en geografische werken 15% van hun lectuuraanschaf in. De percentages in Cadzand, twee van de drie leesgezelschappen uit Dordrecht en Den Haag, komen aardig in de buurt van het eerder vastgestelde percentage in en rondom Middelburg.⁵⁸ Het leesgezelschap van de Ring Dordrecht besteedt aan reis- en geografische lectuur weinig geld, maar dat ligt ook niet in de lijn der verwachting gezien hun confessionele doelstelling. De meeste leesgezelschappen lijken de categorie lectuur die overwegend buitenlandse thematiek bevat ongeveer even vaak aan te schaffen als lectuur die ruim gedefinieerd als nationaal te typeren is. Alleen in Leens is er sprake van bovenmatige voorkeur voor reisverhalen en geografische lectuur. Mogelijk zijn zij hier nadrukkelijker in geïnteresseerd, maar het is evengoed denkbaar dat zij deze categorie lectuur goedkoop en dus aantrekkelijk krijgen aangeboden door boekhandelaren. Op basis van de aanschaf van reisverhalen is dus niet te concluderen dat er sprake is van een wereldburgerlijke houding.

Implicietter dan reisverhalen, verplaatsen ook vertaalde romans hun lezers naar buitenlandse situaties en bieden ze toegang tot gedachtegoed uit andere culturen. Ligt een potentiële voorkeur voor het ideaal van wereldburgerschap besloten in een omvangrijke aanschaf van romans? Zulke romans, zoals van Walter Scott, houden 'aan het leespubliek een kleurrijke identificatiemogelijkheid met het [...] verleden' voor.⁵⁹ Aan Nederlandse lezers bieden ze een blik op Schotse verleden. Is een aanzienlijk corpus vertaalde romans dan wellicht kenmerkend voor de lectuuraanschaf van een ware wereldburger? Het grootste gedeelte van de romans dat in leesgezelschappen wordt aangeschaft, betreft vertalingen. In het leesgezelschap van Leens bedraagt het percentage romans 27%. Romans maken in Cadzand en bij het 'Eerste Leesgezelschap' en 'Utile et Jucundum' respectievelijk 27%, 22% en 30% uit van het totale aanbod lectuur. Een vergelijkbaar percentage romans wordt aangeschaft rond 1800 in en rondom Middelburg.⁶⁰ Tot vergelijkbare conclusies komt Van Zonneveld wat betreft het Leidense 'Miscens Utile Dulci', waar het lectuuraanbod tussen 1830

⁵⁸ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg aan het begin van de negentiende eeuw* (Middelburg 1988) 63.

⁵⁹ Leerssen, *Nationaal denken in Europa*, 79.

⁶⁰ Kloek en Mijnhardt, *Leescultuur in Middelburg*, 63.

Afb. 2 Interesse in andere landen en culturen blijkt uit titels als Bijzonderheden over Japan van Isaac Titsingh. De afbeelding toont het titelblad van dit werk uit 1824. Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam: UBM 1704 D 39.

en 1840 voor maar liefst 35% bestaat uit romans.⁶¹ Het hogere percentage door een leesgezelschap aangeschafte romans in de periode na het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, is wellicht te verklaren vanuit de toename van het aantal geproduceerde romans – een verdubbeling tot een verdriedubbeling – in de decennia na de Belgische afscheiding.⁶² De Haagse leden van ‘De Eendragt’ ruimen voor romans 15% van hun lectuuraanschaf in, maar aangezien ruim de helft van hun totale lectuurconsumptie in het Frans is, is het goed denkbaar dat zij een deel van hun romanbehoefte in het Frans bevredigen. Wederom wijkt het leesgezelschap van de Ring Dordrecht af. Bij hen zijn romans nog geen

61 Van Zonneveld, ‘Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci’, 351-355.

62 Streng, ‘Een kwestie van vraag en aanbod’, 70.

4% van het totale aanbod. De eerder opgevoerde confessionele doelen liggen waarschijnlijk ook hieraan ten grondslag. Over het algemeen kopen leesgezelschappen bijna twee keer zoveel romans – waarvan het merendeel vertaalde buitenlandse boeken met niet-Nederlandse thematiek betreft – als boeken, toneelwerken en poëziebundels die met een ruime hantering van het begrip als nationaal te karakteriseren zijn. Maar vloeit deze aanschaf nou voort uit een doelbewuste internationale oriëntatie?

Die vraag is gerechtvaardigd, aangezien leesgezelschappen in de vroege negentiende eeuw worden bekritiseerd omdat ze slechts zouden kopen ‘hetgeen dagelijks nieuw uitkomt.’⁶³ Oftewel: de inhoud doet niet ter zake, maar de leden zijn slechts uit op ‘lekker lezen’. Daarvoor kopen ze in veel gevallen vertalingen en dat is niet verwonderlijk als wordt gekeken naar de Nederlandstalige romanproductie. Deze bestaat in 1820 bijvoorbeeld uit in totaal twintig titels waarvan géén van Nederlandse origine en maar liefst vijftien afkomstig uit het Duits. In 1830 zijn zestien van de in totaal vijftientwintig Nederlandstalige romans afkomstig uit het Duits.⁶⁴ Tussen 1824 en 1834 verschijnen er circa 350 romans in Nederland waarvan 118 oorspronkelijk Nederlands, 130 vertaald uit het Duits, 61 uit het Engels en 30 uit het Frans.⁶⁵ Het is de keerzijde van de Nederlandse oriëntatie op het buitenland. ‘In een tijdperk van toenemende commercialisering en professionalisering binnen de internationale letterkunde en boekproductie zijn vertaalde publicaties een geduchte concurrent voor het oorspronkelijk-Nederlandse werk.’⁶⁶ In landen als Frankrijk en Engeland is een dergelijke omvangrijke vertaalslag niet nodig: ‘these two countries produce a lot of novels (and good novels, too), so they don’t need to buy them abroad.’⁶⁷

De afhankelijkheid van het buitenlandse aanbod is dus groot voor leesgezelschappen waarin de leden – zo luidt de kritiek – voornamelijk voor hun plezier lezen. Hoewel het ook goed denkbaar is dat de Nederlandse lezers zich vanuit prestigeoverwegingen willen spiegelen aan Duitsland, Frankrijk en Engeland en daarom de lectuur uit die landen willen lezen,⁶⁸ lijkt toch de wens om voor het genoegen te lezen doorslaggevend. Een analyse van uitleningen bij het Haarlemse Leesmuseum bevestigt de toenemende vraag naar ontspanningslectuur in de loop van de negentiende eeuw. Er worden vooral romans geleend, in die periode overigens in de eerste plaats Nederlandse, daarna pas buitenlandse.⁶⁹ Het is goed denkbaar dat de vraag naar ontspanningslectuur tussen 1815 en 1830 reeds aanwezig is, maar dat de nationale romanproductie nog niet aan

63 Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (proefschrift Universiteit Utrecht 1995) 147.

64 Kloek, *Een begrens'd vaderland*, 13.

65 Polly van den Tenter, ‘Scottomanie in Nederland. De Nederlandse vertalingen van Walter Scott’s romans tussen 1824 en 1834’, in: *De negentiende eeuw* 8 (1984) 1, 5 en 7.

66 Johannes, *De lof der aalbessen*, 63.

67 Franco Moretti, *Atlas of the European Novel 1800-1900* (London and New York 1999) 151.

68 Heilbron, ‘Nederlandse vertalingen wereldwijd’, 211.

69 De Vries, ‘Lezende burgers’, 59.

deze vraag kan voldoen. De afhankelijkheid van buitenlandse vertalingen zou daarmee kunnen worden verklaard.

In Noord-Nederlandse leesgezelschappen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden lijkt op het eerste gezicht sprake te zijn van evidente interesse in andere culturen en landen. Men leest een aanzienlijke hoeveelheid reisverhalen en veel buitenlandse boeken in vertaling. In positieve contemporaine kritiek wordt er zelfs op gewezen dat vertalingen een bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van de Nederlandse taal en cultuur. Vertalingen introduceren nuttige buitenlandse kennis, zeden en gewoonten. Ook werken ze oordeel- en smaakbevorderend, omdat ze Nederlandse lezers met stijl en vormgeving van buitenlandse teksten laat kennismaken.⁷⁰ Het wijst op een wens om kennis te nemen van andere culturen, een ontwikkeling die al in de achttiende eeuw begint. De intelligentsia ontwikkelt dan 'an interest in knowing about other peoples, their manners and culture, and their "national" character'.⁷¹ Dit sluit aan bij de constatering van Mathijssen dat vaderlandsliefde in de letteren wordt gestimuleerd door de vergelijking met het buitenland aan te gaan.⁷² Toch is het waarschijnlijker dat veel buitenlands werk in vertaling wordt gelezen vanwege de tekortkomingen van de oorspronkelijk-Nederlandse romanproductie. Nader beschouwd is de lectuuraanschaf van leesgezelschappen dus eerder te verklaren vanuit de wens naar lezen voor het vermaak, dan vanuit een expliciet gecultiveerde visie op het wereldburgerschap of de wens om dankzij een vergelijking met buitenlandse zeden en gewoonten tot een beter nationaal burgerschap te komen.

Conclusie

Leerssen wijst erop dat leesgezelschappen een rol spelen in de ontwikkeling van een nationale identiteit.⁷³ Volgens Buijnsters wil men in leesgezelschappen betere wereldburgers formeren.⁷⁴ Beide visies lijken voor de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden geen stand te houden. In de wetten en reglementen van leesgezelschappen weerklinkt vooral de wens voor consensus, een visioen van neutraliteit. Voor expliciete ideologieën is er in dat anderhalve decennium geen plaats. Het is bovendien gebleken dat een mogelijke voorkeur voor nadrukkelijk vaderlands-historische thematiek niet tot uitdrukking komt in de door leesgezelschappen aangeschafte lectuur. Zelfs als een ruime definitie van nationale thematiek wordt gehanteerd, is er van een opvallende interesse geen sprake. Tevens is er geen sprake van een welbewuste preferentie

70 Korpel, *In Nederduitsch gewaad*, 9-10.

71 Otto Dann, 'The Invention of Nationale Languages', in: Tim Blanning and Hagen Schulze (eds.), *Unity and Diversity in European Culture c. 1800* (Oxford 2006) 121.

72 Mathijssen, 'De paradox van het international nationalisme in Nederland', 49.

73 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 170.

74 Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*, 188.

voor internationale lectuur, zowel qua thematiek als qua herkomst, waaruit een wereldburgerlijke houding kan blijken. Leesgezelschappen zijn dus evenmin broedplaatsen van nationalisme als van het ideaal van wereldburgerschap. De aard van de lectuurconsumptie van Noord-Nederlandse leesgezelschappen tussen 1815 en 1830 is voornamelijk te verklaren vanuit de wil om te lezen voor het genoegen: een tot nu toe vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw gesignaleerd kenmerk van de leesgezelschappelijke praktijk, die bij nadere beschouwing dus al decennia eerder is te constateren.

Helaas zijn er voor dit onderzoek geen boeken daadwerkelijk gelezen. Dat de omvang van het corpus lectuur dat leesgezelschappen zich daarvoor niet leent – tientallen tot honderden boeken en tijdschriften over een periode van vijftien jaren – spreekt voor zich. Toch zou een meer inhoudelijke analyse van de door hen aangeschafte lectuur bovenstaande conclusies kunnen staven, nuanceren of weerleggen. Bovendien ontbreekt vooralsnog een vergelijking met door leesgezelschappen aangeschafte lectuur in eerdere en latere perioden, waardoor een completer beeld kan worden gevormd en een eventuele trend of trendbreuk in lectuuraanschaf kan worden gesignaleerd. Ten slotte kan een analyse van ego-documenten van leden van leesgezelschappen meer licht werpen op de motieven van Noord-Nederlanders om zich aan te sluiten deze vorm van leesinstituten, waaruit al dan niet kan blijken of ‘lezen voor het genoegen’ inderdaad het doel is geweest.

Arnold Lubbers, a.lubbers@wva.nl